

Gezamenlijk advies

Werktekst Witboek BRV

Datum van goedkeuring Minaraad **18 februari 2016**

Datum van goedkeuring SALV **26 februari 2016**

Volgnummer MINARAAD **2016 | 004**

Coördinator + e-mailadres **Jan Verheeke, jan.verheeke@minaraad.be**

Co-auteur + e-mailadres **Koen Carels, kcarels@serv.be**

Inhoud

Krachtlijnen	3
Procesbeschrijving	4
Dossierbeschrijving	5
Aanbevelingen	6
1 Algemene aanbevelingen	6
2 Zorgvuldig omgaan met het concept " <i>omgeving</i> "	6
3 Naar een evenwichtiger invulling van " <i>mobiliteit</i> "	8
4 Verreken " <i>Europa</i> " systematischer in het beleid	9
5 Hanteer het " <i>circulaire denken</i> " als leidraad	14
6 Neem " <i>ecosysteemdiensten</i> " mee als inspiratie.....	17
Referenties	21

Krachtlijnen

Dit advies wordt opgevat als zijnde complementair aan het door de SARO op 27 januari 2016 vastgestelde advies over hetzelfde onderwerp. Met dit advies willen de Minaraad en de SALV additionele, richtinggevende uitspraken doen met betrekking tot de voor het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen relevante concepten "*omgeving*", "*mobiliteit*", "*Europese regelgeving*", "*circulaire economie*" en "*ecosysteemdiensten*". Bij de drie laatstgenoemde concepten bevelen de Raden aan om meer klaarheid te scheppen door middel van het opmaken van onderzoeksrapporten.

Inzake "*omgeving*" merken de Raden op dat dit concept in de toekomst aan belang zal winnen. Er moet dan ook zorgvuldig mee omgesprongen worden, door het concept goed te definiëren en door de tekst de screenen wat betreft de wijze waarop het begrip er nu gebruikt worden. In essentie moet bekeken worden hoe de potentiële ontwikkeling in de richting van een mogelijk breder uitgewerkt omgevingsbeleid ingebracht zou moeten worden bij de opmaak van het definitieve B.R.V.

Wat "*mobiliteit*" aangaat scharen de Raden zich achter de in de Werktekst opgenomen diagnose en missieverklaring. Toch is het opmerkelijk dat er meer aandacht wordt besteed aan de logistieke kant van mobiliteit dan aan het personenvervoer. Ruimtelijk locatiebeleid is determinerend om tot de wenselijke ontwikkelingen inzake mobiliteit te komen. De Raden bevelen aan om voor afstemming te zorgen, nu het eindtraject van zowel B.R.V. als van Mobiliteitsplan aangevat worden.

Niet alleen wat transportbeleid betreft, maar ook inzake tal van andere aspecten van het omgevingsbeleid wordt de vrije beleidsruimte in belangrijke mate ingenomen door wat volgt uit Europese verordeningen, richtlijnen en strategieën. De Minaraad en de SALV bevelen aan om deze krijtlijnen voor ruimtelijk beleid op een systematische wijze in beeld te brengen: wanneer het B.R.V. blind blijft voor dit kader, zal het erop gestoelde beleid er in de toekomst blijven tegen aanbotsen.

De Minaraad en de SALV bevelen aan om zich sterker te laten leiden door het concept "*transitie naar een circulaire economie*", zoals o.m. vertolkt in de ontwerp Visienota 2050 van de Regering. Enerzijds is het goed dat er werk zal worden gemaakt van ruimtelijk rendement (wat samenhangt met circulair ruimtegebruik) – maar dit moet ambitieuzer en effectiever op korte termijn, om te vermijden dat met ongewijzigd beleid de "verstening" van Vlaanderen wordt verder gezet. Anderzijds moet men zich bezinnen over de wijze waarop ruimtelijk beleid faciliterend kan bijdragen tot de uitbouw van een circulaire economie – in het bijzonder in het stedelijk weefsel.

Wat "*ecosystemen*" en "*ecosysteemdiensten*" aangaat, bevelen de Raden aan om krachtiger gebruik te maken van "*het fysisch systeem als structurerend principe*" en om te onderzoeken hoe er in de ruimtelijke praktijk zou kunnen gewerkt worden met de concepten "*bioproduktieve ruimte*" en "*nature based solutions*", evenals hoe de monitoring van het ruimtelijk aspect van ecosystemen en ecosysteemdiensten zou kunnen uitgebouwd worden en wat er gedaan kan worden met "*payment for ecosystems*" in de context van de discussie over compenserende vergoedingen.

Procesbeschrijving

Datum adviesvraag	9 november 2015
Naam adviesvrager + functie	René van der Lecq, projectmanager BRV rene.vanderlecq@rwo.vlaanderen.be>
Rechtsgrond van de adviesvraag	//
Adviestermijn	31 januari 2016
Samenwerking	SARO, SALV
Overlegcommissie	Werkcommissie Milieuhygiëne en Governance (WCMG)
Vergaderingen: soort + datum	25 november 2015 – hoorzitting bij SARO; 3 december 2015 – WCSG/WCMH 16 december 2015 – SARO-werkgroep bijgewoond; 12 januari 2016 – SARO-werkgroep bijgewoond 14 januari 2016 – WCSG/WCMH 21 januari 2016 – WCSG/WCMH 4 februari 2016 – WCSG/WCMH en WCOR 11 februari 2016 – WCSG/WCMH

De SARO en de Minaraad ontvingen, vanwege het Departement Ruimte Vlaanderen, op 9 november het dossier "*Werktekst voor het Witboek BRV*" (hierna genoemd: "*Werktekst*"). De aanvangsbenadering was dat er gestreefd zou worden naar een gezamenlijk advies met (en "getrokken" door) de SARO. Vanuit dit bedoeling werd een deel van de adviesvoorbereiding in een gezamenlijk traject doorlopen. Tijdens deze redactionele en overlegprocessen werd de piste van een gezamenlijk advies evenwel geleidelijk aan verlaten, en werd overgegaan tot de opmaak van twee afzonderlijke, maar complementaire adviezen.

Tijdens de voorbereiding van dit advies sloot de SALV zich evenwel aan bij de discussie en de werkzaamheden van de Minaraad; het advies wordt dan ook gezamenlijk onderschreven door de Minaraad en de SALV.

Dossierbeschrijving

De voorgelegde Werktekst werd opgesteld door het departement Ruimte Vlaanderen, op vraag van het kabinet van minister Schauvliege. Het doel ervan is om reflecties en adviezen te genereren vanuit onder meer de adviesraden. Er wordt opgedrukt dat dit document in geen geval een definitief beleidsmatig standpunt bevat, maar juist gericht is op het verder op punt stellen van een dergelijk beleidsmatig standpunt, op basis van de ingewachte adviezen.

De aldus voor advies voorgelegde Werktekst telt 102 bladzijden en omvat vijf componenten, waarbij de eerste vier componenten een aanzet tot strategische visie uitdrukken:

- Een korte inschatting van de ruimtelijke staat van Vlaanderen, inclusief de verwachte ruimtelijke ontwikkelingen.
- Een perspectiefbepaling voor de toekomst, met een wenselijk toekomstbeeld.
- Een reeks ruimtelijke ontwikkelingsprincipes, die belangrijk bevonden worden om ruimtelijke keuzes te kunnen motiveren.
- Een aantal werven van ontwikkeling en verandering betreffen beleidslijnen die zeker tot realisaties op het terrein moeten leiden, en waarvoor het Vlaamse ruimtelijk beleid zich de komende decennia sterk maakt.
- Een vijfde deel, met een aantal operationele werkprogramma's.

Na deze Werktekst is het de bedoeling te komen tot een Witboek, en vervolgens tot een definitief Beleidsplan Ruimte Vlaanderen (B.R.V.). Dat beleidsplan zal niet bindend, maar wel richtinggevend zijn voor het ruimtelijk beleid¹. Het B.R.V. wordt aldus *"een beleidsverklaring van de Vlaamse Regering dat de strategische krachtlijnen voor de ruimtelijke ontwikkeling voor de komende decennia schetst"*².

¹ Zie bv. SCHAUVLIEGE (2014), p. 8: *"Ik zet in op de snelle en maatschappelijk gedragen uitwerking van het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen dat een globale visie en operationeel beleid lanceert met richtinggevende essentiële doelstellingen, principes en concepten voor de ruimtelijke ontwikkeling van Vlaanderen."*

² Werktekst, p. 4.

Aanbevelingen

1 Algemene aanbevelingen

- [1] **Spring zorgvuldig om met concepten.** Vermits het, met het B.R.V., de bedoeling is om de strategische krachtlijnen van de ruimtelijk beleid voor de komende decennia te schetsen, is het volgens de Minaraad en de SALV belangrijk om op een zorgvuldige wijze aandacht te besteden aan de concepten waarmee de tekst van dit B.R.V. zal worden gestructureerd. Deze concepten vormen immers de kern van het beleidsplan.

De Raden waarderen dan ook de toevoeging van een begrippenlijst aan de Werktekst³, wat niet wegneemt dat de definities van de nu in deze lijst opgenomen concepten nog niet altijd even duidelijk zijn wat betreft de gevolgen die eraan gehecht zullen worden.

Een aantal concepten zijn bovendien niet opgenomen in de begrippenlijst. Het gaat dan met name om de begrippen "omgeving", "mobiliteit", "Europese regelgeving", "circulaire economie" en "ecosysteemdiensten". Met dit advies wordt gepoogd om enkele richtinggevende uitspraken te doen in verband met de mogelijke relevantie en inhoud van deze beleidsconcepten.

- [2] **Maak gericht gebruik van onderzoeksrapporten.** Aan het einde van de Werktekst wordt gewag gemaakt van onderzoeksrapporten. Zij "... geven een overzicht van het onderzoek [...] die ten grondslag liggen aan de gemaakte beleidskeuzes. Het beschikbaar onderzoek vervangt als het ware het informatief gedeelte van een structuurplan maar zal omwille van haanteerbaarheid en het voortschrijdend inzicht slechts middels een beknopt overzicht of verwijzingen in het beleidsplan zelf opgenomen worden."⁴. Wat de concepten "Europese regelgeving", "circulaire economie" en "ecosysteemdiensten" aangaat, bevelen de Minaraad en de SALV in essentie aan om hierin door middel van onderzoeksrapporten meer klaarheid te scheppen en inzicht te brengen.

2 Zorgvuldig omgaan met het concept "omgeving"

- [3] **Nog geen methodisch gebruik van de term "omgeving".** In de voorggelegde Werktekst wordt de notie "omgeving" (en samenstellingen) veel-

³ Werktekst, pp. 62 e.v.

⁴ Werktekst, p. 101.

vuldig gebruikt. Er wordt evenwel nagelaten de term "omgeving" te omschrijven of in te zetten als een concept op basis waarvan het beleid mee vorm wordt gegeven.

- [4] **Het concept "omgeving" zal aan belang winnen.** De Minaraad en de SALV gaan er van uit dat het concept "omgeving" in de toekomst aan belang zal winnen⁵. Niet alleen is er de aankomende omgevingsvergunning, maar ook komt er omgevingshandhaving, een omgevingsdepartement en een omgevingsraad. In de Beleidsnota 2014-2019 werd bovendien de evolutie naar een "omgevingsbeleidsplanning", als fusie van de milieubeleidsplanning en het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen, aangekondigd – daartoe zou aan synergiën tussen beide planfiguren worden gewerkt⁶. De term "omgevingsplan" werd in de Beleidsnota bovendien ingezet om een verdergaande fusie van de ruimtelijk relevante uitvoeringsplannen in het vooruitzicht te stellen⁷.
- [5] **Spring doordacht om met het concept "omgeving".** Vermits het de bedoeling is dat het aankomende Witboek het beleid voor de komende decennia zou schetsen⁸, maar anderzijds de concept "omgeving" in de komende decennia structureel aan belang zal winnen, kan het nadelig zijn om nu ondoordacht met de term "omgeving" om te springen. Hiermee kan er immers onbedoeld een *lock-in* vastgelegd worden betreffende een benadering die in de toekomst verouderd kan zijn.

De Minaraad en de SALV bevelen dan ook aan om enerzijds de Werktekst aan te vullen met een aanzet tot een omschrijving van het concept "omge-

⁵ SARO (2015), pp. 5-6, wees er eerder al op dat "... Omgeving [...] in de beleidsnota omgeving aller-eerst [wordt] opgevat als het samenvoegen van ruimtelijke ordening en leefmilieu", maar dat het onduidelijk is "... in hoeverre ook natuur deel uitmaakt van het begrip 'omgeving'". Uit de organisatorische voornemens van de Beleidsbrief leidt de SARO af dat de term ook "... zowel de beleidsvelden 'leefmilieu', 'natuur' en 'energie' als de beleidsvelden 'ruimte', 'wonen' en 'onroerend erfgoed' zou [kunnen] omvatten." Na een beschouwing over omgevingsplanning wordt tot slot aangestipt "... dat 'omgeving' in de beleidsnota [...] deels ook wordt opgevat in de context van 'de ruime leefomgeving'; ook aspecten inzake mobiliteit, stedenbeleid worden hierin gevat."

⁶ Zie SCHAUVLIEGE (2014), p. 64: "Binnen de bevoegdheidsdomeinen zoek ik naar synergiën tussen het Milieubeleidsplan en het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen. Ik beoog op termijn de integratie van beide plannen tot één Omgevingsbeleidsplan."

⁷ Zie SCHAUVLIEGE (2014), p. 23: "Op lange termijn werk ik aan een verruimd en nieuw instrument omgevingsplanning, waarin ook ruimtelijke planningsinstrumenten van de beleidsvelden natuur, water, onroerend erfgoed,... betrokken worden en waarbij het de bedoeling moet zijn om effectenbeoordelingen ook mee op te nemen om zo de juridische robuustheid te vergroten. Zo wordt de impact van het plan op de omgeving volledig geïntegreerd bekeken. Dit draagt tevens bij tot vereenvoudiging van de rapportering."

⁸ Zie Werktekst, p. 4.

ving", anderzijds de tekst te screenen op het gebruik van de term "omgeving", opdat de tekst van het definitieve B.R.V. compatibel zou kunnen zijn met het in de toekomst te ontwikkelen omgevingsbeleid.

- [6] **Vat het B.R.V. op als mogelijke aanzet tot een omgevingsvisie.** De Minaraad en de SALV wijzen er op dat men, met de in Nederland in voorbereiding zijnde Omgevingswet, wil komen tot een nationale omgevingsvisie. Die wordt opgevat als een "samenhangende visie op strategisch niveau, die de sectorale visies en beleidsplannen vervangt. Het gaat daarbij [...] om het milieubeleidsplan (Wet milieubeheer); de structuurvisie (Wet ruimtelijke ordening); het verkeers- en vervoerplan (Planwet verkeer en vervoer); het nationaal waterplan (Waterwet) en het natuurbeleidsplan (Natuurbeschermingswet 1998). De omgevingsvisie is bedoeld als beleidsmatige basis voor juridische, financiële of andere instrumenten."⁹. De Minaraad en de SALV stellen vast dat het dus in Nederland mogelijk, zinnig en nuttig geacht wordt om een integrerende visie voorop te stellen m.b.t. alles wat als omgevingsbeleid kan worden aangemerkt.

De voorliggende Werktekst geeft geen verdere verduidelijking en bevat ook geen aanzetten inzake de inbedding van het B.R.V. binnen een vergelijkbaar omgevingsbeleid. Er moet dan ook bekeken worden hoe deze potentiële ontwikkeling in de richting van een mogelijks breder uitgewerkt omgevingsbeleid in rekening gebracht zou moeten worden bij de opmaak van het B.R.V.

3 Naar een evenwichtiger invulling van "mobiliteit"

- [7] **Passende missieverklaring.** Aansluitend bij de bespreking van het concept "omgeving" wensen de Minaraad en de SALV kort in te gaan op de problematiek van de relatie tussen ruimtelijk beleid en mobiliteitsbeleid. De Werktekst stelt terecht vast dat "het centraal deel van Vlaanderen [...] grotendeels onderdeel [is] van een samenhangende metropolitane arbeidsmarkt in centraal België. Landelijke en voorstedelijke gemeenten maken hier ook deel vanuit. Deze arbeidsmarkt kent uitlopers richting Brugge, Kortrijk-Rijsel en Hasselt-Genk. [...] De concentratiegebieden rond Antwerpen en Brussel in het bijzonder ondergaan een grote mobiliteitsdruk."¹⁰ In het perspectief voor de toekomst wordt daarover dan de volgende missieverklaring gegeven: "Vlaanderen heeft in 2050 een efficiënte ruimtelijke

⁹ Zie SCHULTZ VAN HAEGEN (2015), pp. 170-175.

¹⁰ Werktekst, p. 13.

*organisatie. Mensen kunnen te voet of met de fiets naar hun werk en kunnen gebruik maken van basisvoorzieningen in hun directe leefomgeving. Of mensen hebben de keuze om zich met hoogwaardig collectief vervoer (rail of wagen) vlot te verplaatsen naar grotere voorzieningen in een kern even verderop. De ruimtelijke organisatie draagt zo bij aan mobiliteitsbeheersing en energiezuinigheid."*¹¹. De Raden ondersteunen deze missieverklaring.

- [8] **Meer evenwichtige invulling van mobiliteitsbeleid nodig.** De Minaraad en de SALV merken bij dit alles evenwel op dat er in het vervolg van de tekst (bv. op het niveau van de "*werven van ontwikkeling en verandering*") heel wat meer aandacht wordt besteed aan de logistieke kant van mobiliteit (transport)¹² dan aan de overige aspecten ervan. De Raden betreuren dan ook dat de mobiliteit van de Vlaamse burgers, werknemers en consumenten pas later en veel beperkter aan bod komt. Een meer evenwichtige benadering is nodig.
- [9] **Afstemming ruimtelijk beleid / mobiliteitsbeleid nodig.** Ruimtelijke ordening heeft een grote impact op het verplaatsingsgedrag – het woon-werkverkeer, het woon-schoolverkeer, evenals verplaatsingen naar andere maatschappelijke voorzieningen. Locatiebeleid houdt idealiter op voorhand rekening met de gevolgen voor mobiliteit. De Minaraad en de SALV zien, nu de voorbereidingsprocessen voor het B.R.V. en het Mobiliteitsplan ongeveer gelijktijdig naar hun einde lopen, een kans om tot een betere afstemming te komen tussen het ruimtelijk beleid en het mobiliteitsbeleid. Meer specifiek is een goede samenwerking tussen de departementen Ruimte en MOW noodzakelijk in het kader van de proefprojecten rond basisbereikbaarheid en de creatie van vervoersregio's.

4 Verreken "Europa" systematischer in het beleid

- [10] **De Europese eenmaking als drijvende kracht.** In de Werktekst wordt er, bij de beschrijving van de ruimtelijke staat van Vlaanderen, terecht vastgesteld dat Vlaanderen onderdeel is van de Europese ruimte; aansluitend wordt er verwezen naar de typische toegangspoorten, concentratiezones en mobiliteitsdruk¹³. De ruimtelijke ontwikkelingsprincipes die hiermee verband houden zijn deze inzake "*het ontwikkelen op knooppunten van collectieve vervoersstromen*": "*de knooppuntwaarde bepaalt de afstand voor*

¹¹ Werktekst, p. 16.

¹² In feite geheel 4.1., pp. 34-42.

¹³ Werktekst, pp. 12-13.

ontwikkelingen" en "*internationale bereikbaarheid waarborgen*"¹⁴. De ermee samenhangende "*werven van ontwikkeling en verandering*" betreffen deze inzake "*internationale concurrentiekracht*"¹⁵ en een belangrijk deel van de "*strategische speerpunten per gewestdeel*"¹⁶.

Wat dit alles aangaat, beamen de Minaraad en de SALV dat het Vlaamse Gewest, samen met omliggende regio's, feitelijk in belangrijke mate de toegangspoort uitmaakt van de eengemaakte Europese markt tot de wereldmarkt – en van de wereldmarkt tot de Europese markt. Het is dan ook correct en zinnig dat de Werktekst hieraan veel aandacht besteedt en dat het toekomstige B.R.V. een prioriteit zou maken van het passende ruimtelijk management en de geschikte ruimtelijke ontwikkeling van deze logistieke functie.

Hierbij moet aangestipt worden dat deze ontwikkelingen niet alleen voortvloeien uit de dynamiek van de Europese eengemaakte markt, maar ook Europeesrechtelijk aangedreven worden. Het is dan ook beter is dit klaar en duidelijk te vermelden. Met name zijn de Trans-Europese Netwerken (TEN)¹⁷ netwerken die door de Europese instellingen georganiseerd en afgestemd worden op het gebied van infrastructuur, meer specifiek op vervoers-, telecommunicatie- en energiegebied. De Europese Unie bepaalt hier, via zijn verordeningen en financieringsmechanismen, in belangrijke mate de ruimtelijke prioritering inzake onder meer transport en mobiliteit¹⁸.

- [11] **De Europese wetgeving heeft ook andere ruimtelijke impact.** De Minaraad en de SALV wijzen daarnaast op het bestaan van een reeks andere Europese richtlijnen en verordeningen die ruimtelijke relevantie hebben¹⁹:
- De Richtlijn Hernieuwbare Energie beoogt het aandeel hernieuwbare energiebronnen in de energiebevoorrading van de Europese Unie betekenisvol te verhogen – een belangrijk deel van de hierin opgenomen

¹⁴ Werktekst, pp. 22-23.

¹⁵ Werktekst, pp. 43-42; het gaat om een "*sterke ruimtelijke ruggengraat voor een kenniseconomie*" en een "*ruimtelijke samenhang in de logistieke ontwikkeling*", evenals het "*begeleiden van investeringen naar een goede plaats*".

¹⁶ Werktekst, pp. 56 e.v.

¹⁷ Terloops vermeld op p. 37 van de Werktekst.

¹⁸ De zgn. *Connecting Europe Facility* stelt financiële steun ter beschikking voor infrastructuurprojecten die beantwoorden aan bepaalde prioriteiten.

¹⁹ Een vergelijkbare, maar vooralsnog bondiger, opsomming in het gezamenlijke advies van SARO en alle andere strategische adviesraden, Advies over het Groenboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen, Brussel 23 oktober – 6 november 2012, par. 27.

maatregelen heeft een belangrijke impact op en/of een grote afhankelijkheid van ruimtelijke ontwikkelingen^{20,21}; bovendien kan de Energie-efficiëntie-richtlijn²² leiden tot een grootschalig programma gericht op gebouwenrenovatie²³;

- Het Europese landbouwbeleid heeft, via zijn wettelijk vastgelegde subsidiemechanismen en andere instrumenten van marktregulering, invloed op het ruimtegebruik en het ruimtelijk beleid in het landelijk gebied in Vlaanderen; de meest directe relatie valt te leggen met de Vlaamse implementatie van het Europese plattelandsbeleid²⁴;
- Het Europees natuurbeleid, met de Vogelrichtlijn²⁵ en de Habitatrichtlijn²⁶, leidde in het Vlaamse Gewest tot de instelling van meer dan 160.000 ha speciale beschermingszones (of meer dan 12%) van de Vlaamse oppervlakte; van deze beschermingszones gaat een relatief sterke invloed uit naar bestemmingsbeleid en naar vergunningenbeleid – via passende beoordelingen op plan- of projectniveau;
- Het Europese waterbeleid, met de Nitraatrichtlijn²⁷, de Kaderrichtlijn Water en de Overstromingsrichtlijn²⁸, bevatten telkens belangrijke ruimtelijke componenten, die doorgevoerd moeten worden in het door de Lidstaten op het getouw te zetten waterbeleid;
- Het Europees luchtkwaliteitsbeleid²⁹ verplicht de Lidstaten ertoe om hun grondgebied in te delen in zones en agglomeraties, op grond van deze indeling metingen te organiseren betreffende de luchtkwaliteit en in de aldus bekomen kritieke zones de nodige maatregelen te nemen opdat er een aanvaardbare luchtkwaliteit bereikt zou worden.

²⁰ EUROPESE UNIE (2009-a).

²¹ Zie SERV, MINARAAD, Advies Hernieuwbare Energie, 16 en 17 november 2011, p. 6: "*De ruimtelijke dimensie verdient extra aandacht ...*" – verder uitgewerkt op p. 34, met de vraag naar een toekomstgericht ruimtelijk energieplan.

²² EUROPESE UNIE (2012); zie art. 4 van deze Richtlijn, m.b.t. renovatie van gebouwen.

²³ Zie Minaraad, Advies 2014 | 12, inzake het Actieplan energie-efficiëntie en gebouwenrenovatie, Brussel, 20 maart 2014, §29.

²⁴ IDEA CONSULT, ANTEA GROUP, UNIVERSITEIT GENT (2013), waarin op pp. 45 e.v. relaties gelegd worden tussen PDPO III en het Groenboek voor het B.R.V.

²⁵ EUROPESE UNIE (2009-b).

²⁶ EUROPESE UNIE (1992).

²⁷ EUROPESE UNIE (1991).

²⁸ EUROPESE UNIE (2000).

²⁹ EUROPESE UNIE (2008).

- In uitvoering van de richtlijn inzake geluidshinder³⁰ moeten voor Vlaanderen geluidskaarten en actieplannen worden opgesteld; een geluidsk kaart toont de actuele geluidsbelasting in de omgeving van belangrijke geluidsbronnen; een actieplan geeft een overzicht van de maatregelen ter beheersing van het omgevingslawaai.

[12] **Europese strategieën en beleidlijnen.** Naast deze bestaande richtlijnen en verordeningen met ruimtelijke impact, verwijzen de Minaraad en de SALV naar het bestaan van een reeks strategieën en beleidlijnen van de Europese Unie die formeel vastgesteld zijn, en die direct of indirect impact kunnen hebben op het ruimtelijk beleid:

- In januari 2014 trad het 7de Europese Milieu-Actieprogramma in werking³¹;
- Op 23-24 oktober 2014 bereikte de Europese Raad een akkoord over de Europese klimaat- en energiedoelstellingen voor 2030;
- Op 19 mei 2014 stelde de Landbouwministerraad zijn conclusies vast betreffende de Europese Bossenstrategie en op 29 april 2015 stemde het Europees Parlement hierover een resolutie.

[13] **De Europese wetgeving als randvoorwaarde.** Deze Europese beleidsinitiatieven en regelgeving nemen, alles samen genomen, een significant deel in van de bewegingsvrijheid met betrekking tot beslissingen over landgebruik³². Deze situatie werd ook met zoveel woorden erkend in de Beleidsnota Omgeving 2014-2019: *"Het beleid inzake leefomgeving wordt voornamelijk aangestuurd vanuit de Europese Unie. De doelstellingen die Europa politiek naar voor schuift, en de richtlijnen die Vlaanderen juridisch binden, bepalen in belangrijke mate de maatregelen die moeten genomen worden [...]."*³³. Dat is zo, omdat het Vlaamse Gewest, als deelstaat van de Lidstaat België, er zich mee toe geëngageerd heeft Europese verplichtingen tijdig, precies, en zowel naar de letter als de geest van deze regelgeving correct uit te voeren.

Wanneer het fout loopt – wanneer er met name in een procedure kan aangetoond worden dat het Vlaamse Gewest naar de letter of de geest erin faalt een Europese verplichting na te komen – dan brengt dit allerlei onwenselijke consequenties met zich mee. Ook daarom is het zinnig om met de ruimtelijke facetten van deze implementatieverplichtingen proactief om te springen.

³⁰ EUROPESE UNIE (2002).

³¹ EUROPESE UNIE (2013-a).

³² VAN RAVESTEYN, N. en EVERS, D. (2004).

³³ SCHAUVLIEGE (2014), p. 20.

[14] **Onderbouw het B.R.V. met een systematische doorlichting.** Op diverse plaatsen in de Werktekst worden Europese beleidslijnen en/of verplichtingen aan de orde gesteld, zij het op een onsystematische manier. De Minaraad en de SALV geven een viertal voorbeelden. Het Transeuropese Vervoersnetwerk krijgt een relatief prominente plaats in de Werktekst³⁴. De Europese doelstellingen op het vlak van energie werken door bij de ruimtelijke ontwikkelingsprincipes en operationele werkprogramma's³⁵. De Europese natuurdoelstellingen voor het Natura 2000 netwerk worden terloops aangestipt, onder meer als voorwerp van een ruimtelijk principe³⁶ en als onderdeel van een "*werf van ontwikkeling en verandering*"³⁷. Door, bij de ruimtelijke ontwikkelingsprincipes, terloops te verwijzen naar de doelstellingen van het integraal waterbeheer, wordt er in feite indirect verwezen naar de Kaderrichtlijn Water³⁸.

Met deze voorbeelden wordt aangetoond dat de nodige verwijzingen naar Europese verplichtingen met ruimtelijke weerslag weliswaar deels gegeven worden, maar dat de weergave ervan veelal terloops of impliciet is. De Raden vrezen dat het B.R.V. hierdoor in belangrijke mate blind zal blijven voor dit bindend kader – en het daarop gestoelde beleid er daarom tegenaan zal botsen.

Reeds in hun gezamenlijke advies van 2012 over het Groenboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen stelden de diverse adviesraden daarom dat aangegeven zou moeten worden "*hoe de diverse Europese doelstellingen worden meegenomen bij het uittekenen van de ruimte in Vlaanderen. Dit is een belangrijke eerste oefening die moet gebeuren aangezien het Europees kader bepalend is voor de resterende 'speelruimte'*"³⁹.

De Minaraad en de SALV pleiten dan ook voor de opname, in een onderzoeksrapport voorafgaand aan het B.R.V., van een systematischer overzicht van de diverse Europese verplichtingen in verband met het omgevingsdomein in de brede zin, met name voor zover er ruimtelijke consequenties uit voortvloeien. De informatie is beschikbaar: ze moet in één verband gebracht worden. De voorbereiding en opmaak van het B.R.V. is hiertoe het uitgelezen moment.

³⁴ Werktekst, pp. 34 e.v.; zie ook pp. 76 e.v. bij de operationele programma's

³⁵ Werktekst, pp. 30 en 71

³⁶ Werktekst, p. 26.

³⁷ Werktekst, p. 42.

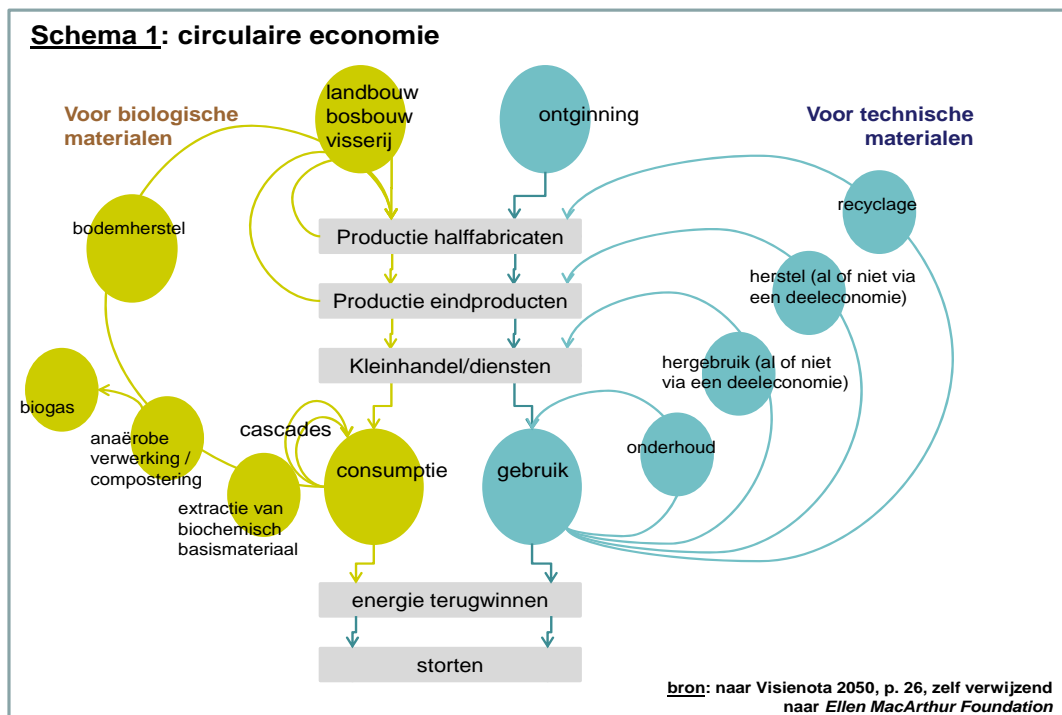
³⁸ Werktekst, p. 21.

³⁹ SARO en alle andere strategische adviesraden (2012), par. 27.

5 Hanteer het “circulaire denken” als leidraad

- [15] **Het concept “circulaire economie” in de Visienota 2050.** De Minaraad en de SALV verwijzen naar het concept “circulaire economie”, zoals omschreven in de Visienota 2050. *“Een circulaire economie is een model waarbij we de kringlopen van grondstoffen, materialen, energie, water, ruimte en voedsel maximaal sluiten.”* Na deze zeer brede bepaling van het bereik, inclusief de ruimte (daarmee wordt bedoeld, wat in het Engels de hulpbron “land” genoemd wordt), gaat het verder met een smallere bereik inzake grondstoffen: *“We hergebruiken natuurlijke hulpbronnen zo veel mogelijk en koppelen economische groei los van het verbruik van eindige grondstoffen. De waarde van product(onderdelen) en materialen houden we in alle levensfasen zo hoog mogelijk. We maken een onderscheid tussen biologische materialen [...], en technische (niet-biologische) materialen, [...]. De circulaire economie voorziet in nieuwe innovatiekansen in onder meer productontwerp, de maakindustrie, dienstverlening, businessmodellen, landbouw en voeding.”*⁴⁰

Het schema dat er bij gevoegd wordt is, vereenvoudigd, als volgt:

Uit het schema blijkt ook een gemeenschappelijk kenmerk van alle “circulaire economie”-denken: men gaat uit van richtinggevend cascades – voor

⁴⁰ VLAAMSE REGERING (2015), pp. 25-26.

materialen gekend als de zgn. "*Ladder van Lansink*": onderhoud, hergebruik, herstel, recyclage, energierecuperatie, deponie.

Aan deze cascades verbindt men dat er (1) op het niveau van de voorraden en/of stromen keuzes gemaakt worden tussen verschillende mogelijke toepassingen en dat (2) elke keuze niet alleen gebeurt in functie van één bepaald toepassingstype, maar ook rekening houdt met (a) de mogelijkheden die blijven met wat rest na doorvoering van de gekozen toepassing, met (b) het geheel van de toegevoegde waarden van de diverse opeenvolgende toepassingstypes en met (c) de vooropgestelde doelstellingen en randvoorwaarden^{41,42}. De Minaraad en de SALV stellen vast dat een dergelijke, circulaire, benadering van de economie op alle niveaus meer en meer politiek aanvaard wordt⁴³.

- [16] **Het concept "*circulaire ruimtegebruik*" is impliciet aanwezig.** Door te wijzen op de problematiek van onderbenutting of verouderd ruimtegebruik, door in te zetten op ruimtelijk rendement, door "*meer doen met minder ruimte*" te verankeren als een basisprincipe en door van "*ruimtelijk rendement*" het eerste operationeel werkprogramma te maken⁴⁴, zet de Werktekst stappen in de richting van een meer circulaire economie – althans een "*circulaire ruimtelijke economie*", i.e. wég van een lineair ruimtegebruik.

Op principiële niveau appreciëren de Minaraad en de SALV deze zorg voor de hulpbron "land" en het streven naar meer ruimtelijk rendement als positieve zaken. Tegelijk sluiten de Raden zich aan bij de commentaar die hierover door de SARO gegeven werd, met name dat "*... het begrip ruimtelijk rendement ambitieuzer [moet] worden ingevuld, ook voor de korte termijn,*

⁴¹ MINARAAD en SALV, (2013), p. 23.

⁴² Zie ook Ellen MacArthur Foundation (<http://www.ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy/overview/principles>), met drie principes: (1) behoud en versterk het natuurlijk kapitaal door het goed beheren van eindige voorraden en het in evenwicht houden van stromen van hernieuwbare hulpbronnen; (2) optimaliseer het rendement van hulpbronnen, door producten, componenten en materialen steeds tegen hun zo hoog mogelijke gebruikswaarde te laten circuleren in kringlopen; (3) bevorder de systeemeffectiviteit door het blootleggen en wegontwerpen van negatieve externaliteiten.

⁴³ Zie reeds vermelde VLAAMSE REGERING (2015) met een "*koolstofarme en circulaire economie*", zie ook het Europese 7de Milieuactieprogramma, met "*een innovatieve, circulaire economie*" en de lopende beleidslijnen inzake materialen, energie en water, wat onder meer tot uiting komt in de recent uitgebrachte package. Ook minister Schauvliege stelde onlangs "*dat het principe van de circulaire economie inderdaad de ruimtelijke ontwikkeling mee kan sturen.*" (Verslag Parlementaire Commissie over Beleidsbrief Omgeving 2015-2016, p. 27).

⁴⁴ Werktekst, p. 5, pp. 18-20, pp. 65 e.v.

en dit om te vermijden dat met ongewijzigd beleid de 'verstening' van Vlaanderen wordt verder gezet."⁴⁵.

- [17] **Neem de transitie naar circulaire economie als leidraad.** De Minaraad en de SALV stellen vast dat de Werktekst, zij het in verspreide slagorde, reeds heel wat elementen bevat die verwijzen naar duurzaam hulpbron-nengebruik in het algemeen, i.e. het meer circulair maken van het econo-misch functioneren als geheel. Het gaat bv. om ontwikkeling vanuit samen-hang, om korte-keten-landbouw, om energiezuinige bouwen, om symbiose i.f.v. gebruik van restwarmte of -producten, enz.

De Raden adviseren om zich hierbij systematischer – op het niveau van de ontwikkelingsprincipes en de werven – te laten inspireren door het alge-mene concept "*transitie naar een circulaire economie*", in lijn met de ver-melde Visienota 2050. Deze transitie heeft immers een strategisch ka-rakter: de vermelde categorieën hulpbronnen ("*land*", maar ook water, materialen en energie) zijn relatief eindig en de Vlaamse maatschappij is behept met ernstige beperktheden en risico's in dat verband. Ruimtelijk beleid dient de oplossing van die strategisch problematiek mee te facilite-ren.

Aansluitend hierbij gaan de Raden er van uit dat er telkens verbanden kun-nen onderkend worden tussen verkwistend/zuinig gebruik van de ene hulp-bron met het al of niet verkwistend karakter van de gebruikswijze van an-dere hulpbronnen. De samenhang noopt tot de toepassing van een "*nexus-perspectief*"⁴⁶: bij het bepalen van beleidslijnen of het nemen van afzon-derlijke beleidsmaatregelen is een afweging aan de orde van het netto-ef-fect van een ruimtelijke beleidslijn of maatregel voor de overige hulpbron-nen.

De Raden bevelen dan ook aan om het in verband met de "*circulaire eco-nomie*" geleverde studiewerk door te nemen en, waar beleidsmatig rele-vant, ter harte te nemen in de vorm van een onderzoeksrapport⁴⁷.

- [18] **Circulaire economie in het stedelijk weefsel.** De Minaraad en de SALV vinden de notie "*circulaire economie*" in het bijzonder relevant voor de ont-wikkeling en het management van het stedelijk weefsel. Voor zover men

⁴⁵ SARO (2016), §24.

⁴⁶ Oorspronkelijk heeft het *nexus*-perspectief betrekking op het gegeven dat voedselveiligheid, ener-giebevoorradingszekerheid en waterbevoorradingszekerheid sterk met elkaar verbonden zijn, wat maakt dat elk van de drie beleidsectoren rekening moet houden met de gevolgen van haar maatre-gelen op het welslagen van beleid in de twee andere sectoren. Zie onder meer <http://www.unwa-ter.org/topics/water-food-and-energy-nexus/en/> en http://www.irena.org/documentdownloads/pu-blications/irena_water_energy_food_nexus_2015.pdf.

⁴⁷ Voor de notie "onderzoeksrapporten", zie Werktekst, p. 101.

kan spreken van een stedelijk metabolisme (een beeldspraak om specifieke bundels van hulpbronnenstromen en -voorraden te vatten), is dit metabolisme de uitgelezen plaats waar het nodig en mogelijk is om het circulair karakter van de economie te versterken. Een en ander hangt samen met reeds gemaakte voornemens inzake inzet op kernversterking, verweving van functies, nabijheid van voorzieningen, enz. Hiermee kunnen er kansen worden gecreëerd voor circulaire economie op stedelijk niveau, i.e. voor de verbreiding van circulaire businessmodellen, zoals bv. product-dienstcombinaties, deelsystemen, enz.; dit moet ondersteund worden door een veranderde ruimtelijke vormgeving⁴⁸.

Meteen is ook een bijkomend afwegingselement geboden bij de vorming van de in de Werktekst in het vooruitzicht gestelde regio's en bij de invulling van de operationele programma's.

6 Neem "*ecosysteemdiensten*" mee als inspiratie

[19] "*Ecosysteemdiensten*" zit impliciet in de Werktekst. De Minaraad en de SALV stellen vast dat de concepten "*maatschappelijke diensten*", "*multi-functionaliteit*", "*ruimtelijke veerkracht*", "*groenblauwe dooradering*", evenals het bijvoeglijk naamwoord "*robuust*", veelvuldig gebruikt worden in de Werktekst⁴⁹. Onder deze concepten houdt er zich een zekere opvatting van "*ecosysteemdiensten*" schuil.

In het visiegedeelte worden bovendien een aantal afzonderlijke ecosystemendiensten met name genoemd – opvang van de gevolgen van klimaatverandering, evenals opvang van regenwater en berging van drinkwater, voedselproductie, stedelijke recreatie, verkoeling. Het gegeven dat deze concrete ecosystemendiensten als belangrijk beschouwd worden, komt terug in het vervolg van de tekst⁵⁰.

⁴⁸ Zie EMA (2015).

⁴⁹ Zie aldaar, voor "groenblauwe dooradering" en "ruimtelijke veerkracht" ook de begrippenlijst, pp. 62-64.

⁵⁰ Werktekst, p. 11.

- [20] **“ecosystemen” en “ecosysteemdiensten” als inspiratiebron.** Wat betreft “ecosystemen” en “ecosysteemdiensten” bestaat er reeds beleidswetenschappelijke⁵¹, politieke⁵² en Europese⁵³ validatie.

Tegelijk kan niet ontkend worden dat de wetenschappelijke, beleidsmatige en juridische inhoud en gevolgen van deze concepten nog onduidelijk zijn of nog in ontwikkeling zijn. Om die reden is het wellicht niet wenselijk om nu reeds de termen “ecosystemen” en “ecosysteemdiensten” centraal te stellen in het op te maken B.R.V.

Dit neemt niet weg dat het toekomstige B.R.V. dusdanig moet zijn dat er een beleid op gestoeld kan worden dat relevant is voor “ecosystemen” en leidt tot een voldoende continue voorziening in “ecosysteemdiensten”. De Raden bevelen dan ook aan om met meer beslistheid deze concepten als inspiratiebron te gebruiken, en verdere stappen te zetten in de richting van een hierdoor gedragen beleid.

- [21] **Neem het “fysisch systeem” als structurerend principe.** Een eerste mogelijke, verdergaande stap bouwt voort op het eerder gegeven advies van de Raden inzake het Groenboek. De Raden vroegen toen om “*het fysisch systeem*” als ruimtelijk structurerend principe te hanteren. Deze aanbeveling werd vooral m.b.t. de open ruimte gegeven; vanuit de gedachte dat de agrarische structuur, de bosstructuur, de natuurstructuur en het watersysteem feitelijk ruimtelijk structurerend zijn – en dus beleidsmatig structurerend horen te zijn⁵⁴.

De Minaraad en de SALV stellen vast dat deze benadering (het structurend karakter van het fysisch systeem) in de Werktekst niet geheel afwezig is. Er is één letterlijke vermelding van de notie, met betrekking tot watersystemen: “*Rivier- en beekvalleien krijgen meer bewegingsruimte en het fysisch systeem is bepalend voor ruimtelijke ontwikkelingen.*”⁵⁵ Daarnaast is er de volgende passage: “*Robuuste open ruimte omvat het samenhangend geheel van structuurbepalende rivier- en beeksystemen en aaneenge-*

⁵¹ Zie TEEB (2010) en INBO (2015).

⁵² Zie SCHAUVLIEGE (2015), managementsamenvatting, p.8; zie ook p.53: “*Aandacht daarbij gaat naar het gebruik van het ecosysteemdienstenconcept in ruimtelijke processen en in het bedrijfsleven al dan niet in de vorm van ‘nature based solutions’.*”

⁵³ Zie EUROPESE COMMISSIE (2011), met Streefdoel 2: “*Tegen 2020 worden ecosystemen en ecosysteemdiensten gehandhaafd en verbeterd door groene infrastructuur op te zetten en ten minste 15 % van de aangetaste ecosystemen te herstellen.*”. Dit laatste beantwoordt aan het in Nagoya overeengekomen mondiale streefdoel om tegen 2020 15% van de aangetaste ecosystemen te herstellen.

⁵⁴ SARO en alle andere strategische adviesraden (2012), p.14.

⁵⁵ Werktekst, p. 21.

sloten landbouw-, natuur- en bosgebieden en de verbindingen hiertussen.”⁵⁶ In het lexicon wordt dezelfde tekst aangevuld met “... *De rol van de open ruimte structuur en de effectieve onverharde ruimte is het vertrekpunt bij keuzes ten aanzien van de ruimtelijke ontwikkeling.*”⁵⁷

Dit zijn hoopgevende, zij het veeleer terloopse, passages. In het licht van een ecosysteembenadering blijft de aanbeveling overeind om “*het fysisch systeem*” en/of “*de open ruimte structuur*” prominenter aan bod te laten komen bij de invulling van de principes “3.1.2. *Multifunctioneel ruimtegebruik en verweving*” en “3.2.2. *Samenhangende veerkrachtige (open) ruimte*”. Immers, het fysisch systeem hangt samen met de ecosystemen waarvan men de diensten blijvend wenst te benutten.

Het is dan ook – verder in de Werktekst – een terecht keuze om de “*robuuste en samenhangende open ruimte*” op te nemen als een werf van ontwikkeling en verandering. In het operationele gedeelte wordt er een belangrijke plaats ingeruimd voor de beoogde regiovorming: “*de regio bestrijkt een ruimtelijk samenhangend gebied waarvoor het zinvol is ruimtelijke vraagstukken geïntegreerd te bekijken en te ontwikkelen*”. Hoewel elders in de tekst wordt verwezen naar regio’s met stedelijk karakter en regio’s met landelijk karakter is het niet duidelijk in welke mate het “*fysisch systeem*” – of equivalente concepten – een rol zullen spelen bij beslissingen inzake deze regiovorming.

[22] **Onderzoek enkele verbonden praktijkgerichte concepten.** Een tweede mogelijke stap, die kan helpen om de notie “*ecosysteemdiensten*” meer beleidsrelevantie te laten winnen, bestaat erin om het in dat verband geleverde studiewerk door te nemen en te synthetiseren in de vorm van een onderzoeksrapport⁵⁸. Hierbij lijken volgende topics relevant:

- “*Bioproductieve ruimte*”⁵⁹: dit concept kan dienen als een brugconcept tussen enerzijds het ruimtelijk beleid en anderzijds de diverse beleidsvelden en concrete activiteiten die gericht zijn op of gebruik maken van bioproductiviteit.
- “*Nature based solutions*”: dit concept betreft beslissingen van beleidsmakers en/of binnen maatschappelijke activiteiten, waarbij er, door het introduceren van meer natuurlijke kenmerken en processen in bv.

⁵⁶ Werktekst, p. 25.

⁵⁷ Werktekst, p. 63.

⁵⁸ Voor de notie “onderzoeksrapporten”, zie Werktekst, p. 101.

⁵⁹ Gedefinieerd als “*alle ruimte die diensten levert vanuit primaire productieprocessen (i.e. fotosynthese) die er plaatsvinden*”. *Bioproductieve ruimte omvat zowel (semi-)natuurlijke systemen als landbouwsystemen, en speelt een sleutelrol in het verschaffen van alle ESD binnen een landschap.*”, zie LEROUGE, F., VRANKEN, L., GULINCK, H. en DEWAELEHEYS, V. (2014).

stedelijke gebieden, specifieke meerwaarde bekomen kan worden op economisch, sociaal en milieukundig gebied⁶⁰.

- Monitoring van "*ecosystemen*" en "*ecosysteemdiensten*": om de besproken concepten verder uit te laten kristalliseren, moet onderzocht worden in hoeverre ze een basis kunnen vormen voor betekenisvolle indicatoren bij monitoring en evaluatie van het ruimtelijk/omgevingsbeleid⁶¹.
- "*Payment for Ecosystems*": als laatste maar niet in het minste bevelen de Minaraad en de SALV aan om te onderzoeken in hoeverre het concept "*ecosysteemdiensten*" of de daaraan verbonden concepten inspiratiebron kunnen zijn voor het hervormen, optimaliseren en eventueel op een positieve manier uitbreiden van de bestaande compensatiemechanismen bij ruimtelijk relevant beleid⁶². Bij uitbreiding, en mee uitgaande van art. 12bis en volgende van het Decreet Natuurbehoud, zou moeten onderzocht worden bij welke aan ecosysteemdiensten verbonden modellen (bv. "*ondernemen met natuur*") de ruimtelijke ordening een faciliterende rol zou kunnen vervullen.

⁶⁰ Zie <https://ec.europa.eu/research/environment/index.cfm?pg=nbs>.

⁶¹ Deze mogelijkheid wordt nu op het niveau van een trefwoord vermeld in de Werktekst, p. 94.

⁶² Zie SCHAUVLIEGE (2014), pp. 23-24.

Referenties

- DEPARTEMENT RUIMTE VLAANDEREN (2015), Werktekst voor het Witboek B.R.V., Brussel, november 2015
- EUROPESE COMMISSIE (2011), Mededeling, Onze levensverzekering, ons natuurlijk kapitaal: een EU-biodiversiteitsstrategie voor 2020, COM/2011/0244 def., Brussel 3.5.2011.
- EUROPESE COMMISSIE (2013), Mededeling, Een nieuwe EU-bosstrategie ten bate van de bossen en de houtsector, COM (2013) 659 def., Brussel 20.9.2013
- EUROPEES MILIEU-AGENTSCHAP (2015), *Resource-efficient cities: vital step towards urban sustainability*, december 2015
- EUROPESE UNIE (1991), Richtlijn 91/676/EEG van 12 december 1991 inzake de bescherming van water tegen verontreiniging door nitraten uit agrarische bronnen
- EUROPESE UNIE (1992), Richtlijn 92/43/EEG van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna
- EUROPESE UNIE (2000), Richtlijn 2000/60/EG van 23 oktober 2000 tot vaststelling van een kader voor communautaire maatregelen betreffende het waterbeleid
- EUROPESE UNIE (2002), Richtlijn 2002/49/EG inzake de evaluatie en de beheersing van omgevingslawaai
- EUROPESE UNIE (2007), Richtlijn 2007/60/EG van 23 oktober 2007 over beoordeling en beheer van overstromingsrisico's
- EUROPESE UNIE (2008), Richtlijn 2008/50/EG van 20 mei 2008 betreffende de luchtkwaliteit en schonere lucht voor Europa
- EUROPESE UNIE (2009-a), Richtlijn 2009/28/EG van 23 april 2009 ter bevordering van het gebruik van energie uit hernieuwbare bronnen enz.
- EUROPESE UNIE (2009-b), Richtlijn 2009/147/EG van 30 november 2009 inzake het behoud van de vogelstand
- EUROPESE UNIE (2012), Richtlijn 2012/27/EU van 25 oktober 2012 betreffende energie-efficiëntie
- EUROPESE UNIE (2013-a), Beslissing N° 1386/2013/EU van het Europees Parlement en de Raad van 20 November 2013 inzake een Algemeen Milieuprogramma voor de Unie "Living well, within the limits of our planet"
- EUROPESE UNIE (2013-b), Verordening 1316/2013 van 11 december 2013 tot vaststelling van de financieringsfaciliteit voor Europese verbindingen enz.
- IDEA CONSULT, ANTEA GROUP, UNIVERSITEIT GENT (2013), Ex ante evaluatie PDPO III, Eindrapport, 2013
- INBO (2015), Natuurrapport 2014: toestand en trend van ecosystemen en ecosysteemdiensten in Vlaanderen, Brussel, 27 februari 2015.
- LEROUGE, F., VRANKEN, L., GULINCK, H. en DEWAELEHEYN, V. (2014). Rapport WP2 (Ruimtelijke veerkracht), p. 10. Bioproductieve ruimte.
- MINARAAD en SALV (2013), Gezamenlijk advies 2013|015, inzake duurzaam gebruik van biomassa in een bio-economie, 21 februari 2013.
- MINARAAD (2014), Advies 2014|012, inzake het Actieplan energie-efficiëntie en gebouwenrenovatie, Brussel, 20 maart 2014
- SARO, Minaraad, MORA, SALV, SARC, SARIV, Vlaamse Woonraad, VLABEST, VRWI (2012), Advies over het Groenboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen, Brussel, oktober 2012
- SARO (2015), Advies over de Beleidsnota 2014-2019 Omgeving, Brussel, januari 2015

- SARO (2016), Advies over de Werktekst Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen, Brussel, januari 2016
- SCHAUVLIEGE, J. (2014), Beleidsnota 2014-2019 Omgeving – een maatschappelijk gedragen en geïntegreerd omgevingsbeleid voor een kwaliteitsvolle leefomgeving, Brussel, oktober 2014
- SCHAUVLIEGE, J. (2015), Beleidsbrief Omgeving Beleidsprioriteiten 2015-2016, Brussel, oktober 2015.
- SCHULTZ VAN HAEGEN, M.H. (2015), Aanbiedingsbrief en Nota naar aanleiding van het verslag “Regels over het beschermen en benutten van de fysieke leefomgeving (Omgevingswet)”, Tweede Kamer, vergaderjaar 2014–2015, 33 962, nr. 12, De Haag, 18 februari 2015
- SERV, MINARAAD (2011), Advies Hernieuwbare Energie, 16 en 17 november 2011
- TEEB (2010), The Economics of Ecosystems and Biodiversity for Local and Regional Policy Makers, 2010.
- VAN RAVESTEYN, N. en EVERS, D. (2004), Unseen Europe A survey of EU-politics and its impact on spatial development in the Netherlands, Nederlandse Ruimtelijk Planbureau, 2004.
- VLAAMSE REGERING (2015), Visienota 2050 – een lange termijn strategie voor Vlaanderen, september 2015.